

JIŘÍ WEIGL

Starý lesk a dnešní
bída „kulturních
elit“

VÁCLAV KLAUS

Neuvěřitelná
namyšlenost našich
tzv. kulturních elit

Přílohy

ALENA WAGNEROVÁ

Kulturní elity dříve
a nyní

VÁCLAV KLAUS

Intelektuální
a lidský rozměr
60. let našeho
století aneb dnešní
reflexe tehdejšího
prožitku

KULTURNÍ ELITY VČERA, DNES A ZÍTRA

**Polemika se
zahajovacím projevem
Aleny Wagnerové na Sjezdu
spisovatelů 2022**

Česko-německá spisovatelka Alena Wagnerová zahájila letošní Sjezd spisovatelů projevem, který posléze otiskla kulturní příloha Salon deníku Právo. V první části tohoto Newsletteru plus přinášíme dvě polemické reakce na její text od Jiřího Weigla a Václava Klause. Ve druhé části vydání naleznete samotné znění projevu Aleny Wagnerové. Také zde přetiskujeme málo známý text Václava Klause z roku 1999, ve kterém se věnuje podobným tématům.

Starý lesk a dnešní bída „kulturních elit“*

Jiří Weigl

výkonný ředitel IVK

V Salónu Práva vyšel 22. září 2022 projev, který pod názvem „Kulturní elity dříve a nyní“ pronesla česko-německá spisovatelka Alena Wagnerová na zahájení letošního Sjezdu spisovatelů. Sjezd spisovatelů již není zásadní společensko-politickou událostí, jako tomu bývalo kdysi v šedesátých letech. Pamětníkům, k nimž patří i 86 letá Alena Wagnerová, se po této výjimečné době stýská, postrádá mimořádnou úlohu, kterou spisovatelé a další představitelé kulturní elity hráli v české společnosti ve vzdálené i komunistické minulosti, a hledá viníky, kteří tuto ztrátu společenského postavení kulturní elity způsobili.

Její pohled do minulosti je velmi subjektivní a zkreslený. Zatímco pro komunistický převrat, který brutálně rozvrátil nejen kulturní poměry, ale s nimi i lidské osudy velkého množství osobností české kultury, má slova omluvy a jistého pochopení, za tragédii zodpovědnou podle ní za zásadní diskontinuitu české kultury považuje rok 1989.

Myslím, že to, že se právě dnes objevuje takto neuvěřitelný útok na Listopad 1989 a léta následující, je charakteristickým potvrzením atmosféry dnešní doby. Listopad a jeho étos obnovení

* *Polemika s textem A. Wagnerové „Kulturní elity dříve a nyní“, Salon Práva, 22. září 2022, str. 15-16.*

svobody a demokracie vadí. Vadí budovatelům nových svět-
lých zitrků, vadí majitelům jediné pravdy, vadí novodobým
cenzorům – bojovníkům proti dezinformacím, vadí novým
plánovačům šťastného bezemisního světa, zúčtovatelům s vy-
kořisťovatelským světem „starého bílého muže“. Nic z toho se
pod příběh sametové revoluce a po ní následující transformace
nacpat nedá.

A tak Alena Wagnerová neomylně útočí na Václava Klause
a „skupinu ekonomů kolem něj“, kteří prý antikomunismem
a neoliberalismem vytlačili samozvanou kulturní elitu ze společ-
enského piedestalu. To prý přineslo „přerušeni tradic a ztrátu
historické kontinuity“!!! Pro Wagnerovou prý tak jako poslední
reprezentant kulturních elit zůstal nakonec pouze jediný Vác-
lav Havel.

Ostatní prý byli vytlačeni do menšinové pozice, ztratili au-
toritu a vliv. Bezvýznamnost dnešní inteligence prý vyjadřuje
i její platové ohodnocení ve srovnání s „tón udávající třídou
podnikatelů“.

Za to vše prý může politická pravice v čele s Klausem. To on
prý vytlačil disidentskou elitu od moci a vlivu. Ne boj s komu-
nismem, ale boj s Klausem je základní náplní polistopadového
období v podání Aleny Wagnerové.

Myslím, že pokud takovéto projevy zahajují Sjezd spisova-
telů, je to jasné potvrzení úpadku celé kdysi slavné organiza-
ce a zmatenosti jejich představitelů neschopných vyrovnat se
s historií a alespoň elementárně ji chápat. Václav Černý by ne-
věřil vlastním očím, kdyby si takový spisovatelský příspěvek
přečetl.

Ano, v moderní české historii hrála kulturní elita nesmír-
ně významnou roli a bylo to především proto, že v dlouhých
dobách útlu, nesvobody a totality kultura suplovala politi-
ku. Díky nesvobodným poměrům se kulturní činitelé stávali

politickými mluvčími utlačovaného národa či jeho určitých částí, ve svých dílech formulovali a vyjadřovali jejich zájmy, a proto se také těšili vysoké společenské autoritě a postavení, které daleko přesahovaly umělecký význam jejich děl. Toto postavení bylo anomální a ve svobodných poměrech dlouhodobě neudržitelné.

Ve Wagnerovou omlouvané době komunismu se domácí kulturní elita vyhřívala na společenském piedestalu do značné míry také kvůli umělé izolaci české kultury od kultury světové, její významná část využívala paternalismu totalitního režimu a profitovala z jeho přízně a poskytovaných výhod, ráda jím byla korumpována.

Za úpadek literatury a celkové kulturní úrovně dnešní doby nemohou nějací ekonomové v čele s Václavem Klausem. Ve svobodných poměrech je nesmírně obtížné se prosadit v záplavě informací a kulturních hodnot z celého světa. Demokratický stát nemusí korumpovat kulturní činovníky, jako tomu bylo za totality, i když by o to mnozí stáli. Být spisovatelem, hercem, režisérem či malířem nikomu nedává nárok na bohatství srovnatelné se standardem byznysmenů. Není tomu tak nikde na světě.

A elitářské nářky pamětníků velkých šedesátých let se tak dnes pouze hodí do krámu těm, kteří by svobodu dosaženou po Listopadu 1989 chtěli znovu potlačovat a omezovat. Projev spisovatelky Wagnerové je takovým výkřikem.

Neuvěřitelná namyšlenost našich tzv. kulturních elit*

Václav Klaus

Salon Práva ve čtvrtek 22. září 2022 otiskl text Aleny Wagnerové, který byl – jak to bylo prezentováno – „zahajovacím projevem“ Sjezdu spisovatelů 2022. Autorka, asi více v Německu než v Česku žijící, se vrací k naší historii posledního století a vychází z teze, že jsme třikrát zažili „zásadní změnu paradigmatu“ – v letech 1918, 1948 a 1989. Ty první dvě změny byly podle ní v pořádku, zatímco v té třetí došlo k naprostému přerušení kulturní kontinuity. Nemohu si odpustit poznámku k terminologii: nezdá se mi, že šlo o změny paradigmatu. Konec habsburské monarchie a porážka Německa ve 2. světové válce byly něčím jiným než změnou paradigmatu. Nezneužijme toto slovo. Je ve svém původním smyslu velmi cenné.

V roce 1989 – podle autorky – „nastupující pravicové a neoliberálně orientované mocenské elity v čele s ekonomem Václavem Klausem ... vyřízly z dějin posledních čtyřicet let existence Československa a paušálně odsoudily a odmítly vše, co se během té doby událo.“ Prý byl „vyřiznut“ i XX. sjezd KSSS v roce 1956, který usiloval o „humanizaci marxismu“. Prý byl zapomenut i „pokus pražského jara o demokratický socialismus“.

* Polemika s textem A. Wagnerové „Kulturní elity dříve a nyní“, Salon Práva, 22. září 2022, str. 15–16.

Ano, musím s paní Wagnerovou souhlasit, že řada z nás, kteří jsme po listopadu 1989 dostali šanci pokusit se zbavit naší zemi komunistické minulosti a zločinů, které se během ní udály, opravdu vidí svět diametrálně odlišně než ona, ale nic jsme „nevyřízli“. Chápání událostí let 1956 a 1968 v sobě máme, ale vidíme je asi jinak než ona. Ona má v sobě stále onen narativ osmašedesátníků, kteří odešli do Německa. My, kteří jsme zde zůstali, nechtěli po listopadu 1989 „humanizovat marxismus“. Nechtěli jsme ale ani pokračovat v idejích Dubčeka a Šika a celého myšlení šedesátých let.

Musím se vrátit ke slovu „ekonom Klaus“. V celém jejím textu se opakovaně používá obrat „ekonom Klaus“ a „ekonomové kolem Klause“. Já se za to, že jsem ekonom, nestydím, naopak, jsem na to pyšný. Jsem přesvědčen, že je ekonomie obrovský nástroj (či metodika), jak se dívat na svět, jak ho strukturovat, jak ho hodnotit. Kdo v sobě tento nástroj (nebo aspoň jeho prvky) nemá, je to na něm na první pohled vidět. Zkušenost mne přesvědčila, že je ekonomie velmi univerzální a velmi užitečnou vědou. Nic více a nic méně.

Jeden z kolegů – nevím, jestli v osobním slova smyslu nebo pouze ve smyslu generačním (nevím, jestli se znali) – paní Wagnerové, Václav Havel, i když bych asi měl ve stejném stylu říci dramatik Havel, nás ekonomy hned po listopadu označil za hokynáře. To se paní Wagnerové určitě líbilo. Tehdy mne to nesmírně zlobilo.

U paní Wagnerové je slovo ekonom ještě dnes nadávkou. „Ekonomové kolem Klause“ podle ní navíc vyrůstali, případně „dozrávali“, za normalizace. Na rozdíl od ní, která je jen o pět let starší než já, která dozrávala někde jinde a tíhu tehdejšího normalizačního komunismu proto neznala. Podle ní jsme byli „bezperspektivností a etickým nihilismem“ tohoto období zasaženi nejhlouběji. My, ekonomové. Nevím, jak to ví. Nihilismus

v sobě necítím. A perspektivu jsem viděl a vidím zde. Na rozdíl od ní jsem neemigroval do Německa, abych tam „humanizoval marxismus“.

Tehdy také – říká, oslněna svým guru Habermasem – „vyschly oázy utopie a začala se šířit poušť banality a bezradnosti, v níž žijeme i dnes“. To asi – i v Habermasově Německu – způsobili neoliberálové Klausova typu. Já se za neoliberála nepovažuji. A pokud se nemýlím, nepovažuje se za něj skoro nikdo. Je to jenom nálepka, kterou zcela nestrukturovaně používají anti-liberálové typu paní Wagnerové.

S tezí, že se v dnešním západním světě šíří „poušť a bezradnost“, bych možná mohl souhlasit, ale nezpůsobili to ani ekonomové, ani neoliberálové. Způsobili to rozbíječi světa Západu, kteří od šedesátých let vedou s kapitalistickým systémem, s tržní ekonomikou, s parlamentní pluralitní demokracií a s tradicemi a hodnotami západního světa nemilosrdný zápas. Kromě USA zejména v Habermasově Německu.* Asi se tohoto „smrtného jezu“ paní Wagnerová v Německu nadýchala až příliš.

Mně vytýká antikomunismus, který prý „neměl v české společnosti žádné zakotvení v intelektuálních kruzích“. Já jsem laciný antikomunismus a zesměšňování celého čtyřicetiletého období komunismu u nás nikdy nehlásal. Na rozdíl od kamarádů paní Wagnerové, která se – k mému překvapení – přihlašuje ke generaci tzv. „šestatřicátníků“, do nichž řadí zejména Havla, Grušu, a sebe, jsem já odmítal komunismus totálně (nejen jeho různé excesy). Odmítal jsem ho jako systém, a k tomu mne společenské vědy, zejména nebo právě ekonomie, vybavily užitečným instrumentářiem, které „šestatřicátníkům“ zcela chybělo.

Laciný antikomunismus jsem havlistickým disidentům vždy vytýkal já. Zdálo se mi, že oni komunismus neodmítali.

* *Jak skověle dokumentoval Aleš Valenta v knize „Německý rok 1968: Předpoklady, průběh a důsledky kulturní revoluce v SRN“, Leda a IVK, Praha, 2021.*

Že odmítali jeho excesy a že odmítali „ponížení kulturních elit“ (slova A. Wagnerové), které přinesl. Nikdo z lidí kolem mne by nemohl říci, že „diferencovanější kritika minulosti by (myšleno v období devadesátých let – pozn. VK) umožnila navázat na některé stránky státně socialistického systému“. My jsme na žádné „stránky státně socialistického systému“ navazovat nechtěli. Přesto se čtyřiceti letům komunismu nevysmívám, protože bych se tím nepřímo vysmíval lidem, kteří tu dobu museli žít. A to bych nikdy neudělal.

Text paní Wagnerové je v jistém smyslu reinkarnací Václava Havla, to k nám promlouvá on. I on tvrdil, že se po listopadu 1989 trh stal „rozhodujícím místem ve společnosti“, že se „člověk stal ekonomickým kapitálem“, že „kulturní elity byly vytlačeny do menšinové pozice“ a že inteligence začala mít podprůměrné platové ohodnocení. Podle paní Wagnerové tím byla dokonána „pomsta na kulturních elitách“. A jejich „zatlačení do bezvýznamnosti po pádu komunismu dovedla do konce politická pravice v čele s Klausem“. Jak? Otevřením společnosti? Zavedením politické svobody? Uvolněním trhu?

Co je ta ona „pomsta na kulturních elitách“? Autorka neanalyzuje. Idealizuje si první republiku, její konec, i nacistickou okupaci tím, že je vidí tak, že se v těchto obdobích „české kultuře vrátilo její staré postavení záchranné kotvy“. Taková období „kulturní elity“ potřebují? Nikoli politická, ekonomická a sociální realita, ale Klaus kulturu „několika šikovnými manévry stigmatizoval a demontoval ji usazením do levého rohu politického spektra“. Jaké „manévry“ to byly? Čekal bych, že se skuteční spisovatelé, ne jejich samozvaní mluvčí, ozvou a řeknou, že to všechno bylo jinak. Neustoupila vážná kultura do pozadí všude ve světě? A nezvítězila popkultura, kterou ten ekonom Klaus odmítá více než kdokoli jiný?

Subtémat nakousla paní Wagnerová (na rozdíl od ní říkám automaticky „paní“, nikoli jen Wagnerová) daleko více. Nevím, jestli sním či bdím, když v jejím textu čtu, že „existoval marxistický model rovnoprávnosti muže a ženy“. Nerozumím ani argumentu, že je neoliberalismus, jakkoli toto slovo nepoužívám, podle ní špatný hlavně proto, že „na rozdíl od marxismu neměl v české společnosti žádné zakotvení v intelektuálních kruzích – s výjimkou oné skupiny ekonomů“. To má být sebechvála našich intelektuálních kruhů, nebo jejich kritika? Není to přiznání, že byly naše intelektuální elity svou levicovostí natolik zaslepeny, že se vůbec nedívaly na druhou stranu ideového spektra?

Havel prý mluvil o návratu do Evropy, Klaus o dohánění Evropy. Je to přesné? Já nikdy nikoho dohánět nechtěl. V Evropě jsem byl vždy a nemusel se proto do ní vracet. Ale nikdy jsem si Evropu nijak neidealizoval. A už vůbec ne její – v podstatě levicové – pokusy o integraci a centralizaci celého kontinentu.

Tvrzení, že někdo z nás někdy řekl, že by „do vůdčí a kritické role ve společnosti ... měli nastoupit ekonomové“, je zcela mimo normální debatu. To je teze lživá. Nechtěl jsem „vůdčí a kritickou roli“ pro nikoho. Spoluzaložil jsem politickou stranu, ve které dostali možnost do politiky promluvit lidé nejrůznějších profesí a vzdělání. Jen zlomek z nich byli ekonomové. Náзор, že ministrem financí má být ekonom, a ne informatik, a že ministrem pro Evropu nemá být muzikolog, však zastávám rezolutně.

Kulturní elity by měly být „rezervoárem vzorů a příkladů chování“. Proč? Je k tomu nějaký důvod? Více než učitelé, lékaři, vědci, ale i příslušníci jakékoli jiné profese? Dějiny nás o tom nepřesvědčují. Vzorem mohou být jednotlivci, nikoli profese. V 19. století prý „divadlo nahrazovalo parlament“. Neplete si paní Wagnerová žánry? A úkoly a funkce? Opravdu máme

čekat na éru, „kdy všichni lidé budou básníky“? Výroky tohoto typu jsem naposledy čítal v předchůdci Práva. V Rudém právu.

Osmašedesátnice, i když se považuje za šestatřicátnici, paní Wagnerová, říká, že „v politickém systému socialismu bylo kultuře a kulturním dějinám vyhrazeno významné místo“ – což bylo podle ní dobře, i když došlo k tomu, že „ideologie okupovala kulturu pro své politické cíle“. Náhodou? Omylem? Něčí chybou? Autorka si socialismus nesmírně idealizuje.

Svůj text končí vyložením karet na stůl. Po listopadu 1989 „se skutečný boj odehrával mezi disentem, kulturními elitami soustředěnými v politické opozici, a silami, které se začaly soustřeďovat kolem ekonoma Klause a vyústily v založení ODS“. Ano, kulturní „elity“ si po listopadu chtěly udržet své výlučné postavení. My jsme však věděli, že musíme co nejrychleji transformovat komunismus v politickou demokracii a tržní ekonomiku a touto cestou vytvořit normální politický a ekonomický systém, v němž nebudou rozhodovat „vyvolení“.

Někteří však chtěli vylepšený socialismus. Sice bez Novotného a Husáka, ale nikoli s jedním, nýbrž s několika dobříšskými zámky, abych to vyjádřil zkratkovitě. Na nich by se dal „humanizovat marxismus“. Opravdu potřebuje marxismus humanizovat a ohánět se přitom frázemi „hvězdné nebe nad námi a mravní zákon v nás“? Ta faleš je z toho až příliš cítit.

6. 10. 2022

PŘÍLOHY

Kulturní elity dříve a nyní*

Alena Wagnerová

spisovatelka a publicistka

Patří ke strategii po politických převratech nastupujících nových představitelů moci se negativně vymezovat vůči minulému či poraženému systému. Česká a slovenská společnost takovou zásadní změnu paradigmatu prožila ve 20. století třikrát: v letech 1918, 1948 a 1989, a to v různých podobách.

Převrat a vznik Československé republiky v roce 1918 znamenal hluboký historický, politický i společenský předěl, proběhl ale v podstatě bez radikálního vymezování se vůči zhroutené monarchii. Společnost i politika tuto minulost nechaly spíše za sebou a soustředily se na budování nového demokratického státu. Také na dosavadním společenském postavení českých kulturních elit se tímto převratem nic nezměnilo; do jisté míry ale postihl kulturní elity německojazyčné.

V tomto ohledu probíhaly únor 1948 a listopad 1989 daleko razantněji a měly širší důsledky pro českou společnost i její kulturní elity.

KSČ se nicméně po uchopení moci v únoru 1948, při zásadním odmítnutí všeho, co souviselo s „buržoazní“ první republikou, snažila zúročit, hlavně si ale přivlastnit to, co označovala za pokrokový odkaz českých dějin a kultury, jenž se měl socialistickou

* *Zahajovací projev Sjezdu spisovatelů 2022, publikováno pod názvem „Kulturní elity dříve a nyní“, Salon Práva, 22. září 2022, str. 15–16. Následně publikováno také v kulturní rubrice serveru Novinky.cz, 29. září 2022.*

revolucí naplnit. Tím se zároveň prohlásila za jeho dědičku a naplňovatelku, čímž nedošlo k naprostému přerušení kulturní kontinuity, jak se dalo očekávat, ale zůstala zachována určitá historická linie, na niž bylo možné podle politické situace postupně navazovat. Nešlo také zcela přehlédnout, že za okupace hrála česká kultura a její elity významnou roli pro zachování národa.

Proluka v historické paměti

Nejradikálnější změnu paradigmatu v moderních dějinách našeho státu, která se hluboce dotkla kontinuity české kultury, jsme zažili po sametové revoluci 1989. To může na první pohled překvapit, protože tímto převratem mělo dojít k návratu demokracie a svobody, v očekávání části starší generace snad v podobě první republiky, nebo dokonce pražského jara.

Nastupující pravicové a neoliberálně orientované mocenské elity v čele s ekonomem Václavem Klausem ale svým výlučným antikomunismem radikálně takřkajíc „vyřízly“ z dějin posledních čtyřicet let existence Československa a paušálně odsoudily a odmítly vše, co se během té doby událo. Jako by v ujařmení ideologie neexistoval žádný žitý svět, vytvořily odmítavou představu o čtyřiceti letech stalinské totality bez jakýchkoli proměn a vývoje.

„Vyříznut“ byl též XX. sjezd KSSS v roce 1956 iniciující proces destalinizace, vedoucí k široké mezinárodní diskusi o humanizaci marxismu a ústící v sovětskými tanky přejetém, a tím nedokončeném pokusu pražského jara o demokratický socialismus, který následovalo dvacet let hluboké deprivace československé společnosti normalizací.

Rigidní antikomunismus se stal závazným mainstreamem devadesátých let a postihl všechny oblasti života, nejen politiku a ekonomiku, ale i historiografii, umění a vědu. Odmítavou levicovou nálepkou dostala také sociální politika. A nese ji dodnes.

Antikomunismus ale znamenal především proluku, prázdné místo v historické paměti a tradici.

Byla to i otázka generační. Ekonomové kolem Klause, narození mezi lety 1940 a 1960, kteří vyrůstali, případně dozrávali za normalizace, byli její bezperspektivností a etickým nihilismem jako generace zasažení nejlouběji.

Antikomunismus si v sobě ale nesla i v devadesátých letech nastupující generace feministických teoretiček, které také zažily reálný socialismus normalizace jako formu společenského úpadku a tuto svou dílčí generační zkušenost následně rozšířily na celé období socialismu. Že existoval marxistický model rovnoprávnosti muže a ženy, na jehož základě se společenské postavení ženy během období státního socialismu vyvíjelo, se do antikomunistického narativu nehodilo. Ve svých důsledcích to znamenalo ztrátu historické kontinuity, která se projevila i údivem autorek nad tím, že postavení ženy za kapitalismu je horší než za socialismu.

Antikomunismus, s nímž se ekonomové kolem Klause přihlásili ke slovu, měl samozřejmě své důvody. Politickým programem pravice se stal vzhledem k nedostatku alternativ. Antikomunismem ovšem sami sebe očišťovali i příslušníci normalizačních politických a správních struktur, jejich rodiny a potomci. Stačí se rozhlédnout, jakého původu je značná část nových českých boháčů. A v neposlední řadě radikální antikomunismus a dvacetileté období normalizačního nihilismu ulehčily i akceptování či přijetí neoliberální ideologie společností. Nenabízelo se nic než takzvaný konec dějin. (Oázy utopie, jak říká Habermas, vyschly a začala se šířit poušť banality a bezradnosti, v níž žijeme i dnes a která válkou ještě zesílila.)

Antikomunismus byl v devadesátých letech důležitý i proto, že neoliberalismus (na rozdíl od marxismu) neměl v české společnosti žádné zakotvení v intelektuálních

kruzích – s výjimkou oné skupiny ekonomů. A klasický liberalismus byl u nás bez hluboké tradice. Zastupovaly jej jednotlivé osobnosti, ale nikdy se nestal hnutím. Na rozdíl od roku 1948 nebo pražského jara nebylo nač navázat.

Antikomunismus spolu s neoliberální ideologií tržního hospodářství, přinesenou ze zahraničí, znamenal přerušení tradic, ztrátu historické kontinuity. Česká společnost se antikomunismem odcizila sobě samé a začala nekriticky přejímat to, co považovala za nové.

Zajímavé v tomto ohledu je, že zatímco Václav Havel mluvil o „návratu do Evropy“, Klaus o „dohánění Evropy“, což jsou dva velmi různé způsoby chápání skutečnosti, v níž se republika po sametové revoluci ocitla.

Vytěšňování kultury

K „dohánění Západu“ náleželo též vytěšňování kulturních elit z jejich tradiční vůdčí a kritické role ve společnosti. Na jejich místo měli v rámci tržního hospodářství s neviditelnou rukou trhu nastoupit ekonomové.

Je otázka, do jaké míry by došlo k takovému kulturnímu sebeodcizení bez onoho rigidního antikomunismu, který vše minulé paušálně odmítl. Diferencovanější kritika minulosti by umožnila navázat na některé stránky státně socialistického systému, včetně diskuse o významu pražského jara, což se Václavu Klausovi jako přesvědčenému neoliberálovi naprosto nehodilo. Bylo by to také ztížilo parcelaci socialistické občiny pro akumulaci kapitálu.

V situaci, kdy se rozhodujícím místem ve společnosti stal trh s absolutní peněžní mírou pro všechno a člověk se stal ekonomickým kapitálem, se kulturní elity ztratily samy sobě, protože

neoliberální společnosti chybí jakýkoli duchovní rozměr a představa o hodnotě člověka; ten je pro ni jen konzumentem.

Posledním reprezentantem českých kulturních elit zde viditelně a jako osobnost nakonec zůstal jen Václav Havel do konce svého posledního prezidentského funkčního období v roce 2003.

To samozřejmě neznamená, že se v české kultuře dnes nic neděje a kulturní elity přestaly existovat. Co se změnilo, je jejich postavení ve společnosti: byly vytlačeny ze středu do menšinové pozice, ztratily autoritu a vliv. Jsou zde jako jakýsi další soukromý spolek vedle řady jiných. V hlavním proudu české společnosti kulturní elity nenajdeme.

Bezvýznamnost inteligence ve společenském žebříčku signalizuje i její podprůměrné platové ohodnocení, její relativní chudoba ve srovnání s tón udávající třídou podnikatelů, kolem níž se společnost hodnotově semkla, ačkoliv u ní v podstatě o žádné hodnoty nejde a osobnost dělá dnes především bohatství, nikoli morální kodex.

Tato marginalizace kulturních elit a jejich vytlačování z tradiční hodnotové vůdčí pozice v české společnosti však nezačíná až po Listopadu, ale už v údobí normalizace, kdy mocenský aparát reálného socialismu definitivně ztratil důvěru v kulturní elity jako své politické spojence, jelikož ty mu vypověděly poslušnost, odmítly se podílet na normalizační katastrofě a ve své většině se uchýlily do vnitřní nebo vnější emigrace. Staly se tak jádrem disentu, a tím přes svou bezmocnost konkurencí státní moci.

Patří k paradoxní logice polistopadového vývoje, že tuto „pomstu“ na kulturních elitách jejich zatlačením do bezvýznamnosti dovedla do konce právě politická pravice v čele s Klausem, který se původně velice snažil o to, být považován za předního českého intelektuála, který, cituji, „napsal tolik esejů jako málokdo jiný v této zemi“.

Samozřejmě že kulturní elity neměly nikdy skutečnou moc, byly ale přesto mocné, protože vytvářely a garantovaly hodnotový systém společnosti, a tím ji podstatně ovlivňovaly. Jejich funkce byla nejen ideotvorná, ale i normotvorná. Ve svých představitelích z různých oborů tvořily kulturní elity jakýsi rezervoár vzorů a příkladů chování a jednání, kterými byli v české tradici klasičtí politici jen málokdy. Právě z kulturních elit se rekrutovaly ty nejvýznamnější osobnosti první etapy moderní české státnosti: Masaryk a v jistém smyslu i Beneš.

Tradičně silná pozice kulturních elit v české společnosti souvisí, jak všichni víme, s historickou situací českého národa v období jeho emancipace v 19. století, kdy mu chyběla v rámci monarchie vlastní státnost. Kultura byla jedinou možností, jak artikulovat svou existenci a vytvářet vědomí sounáležitosti národního společenství. Kultura suplovala politiku, stejně jako divadlo nahrazovalo parlament – a obojí se při tom stávalo politikem.

V této souvislosti je ovšem nutné poznamenat, že kultura a umění jako prostor seberealizace národa byly často chápány jako transportér národních zájmů, což později vedlo ke konfliktům mezi tradicionalisty a modernisty, kteří chtěli kulturu otevírat širší prostor, než jaký byl dán národním zájmem.

„Kde byli Češi, tam byla kultura“

Pozici vůdčí společenské skupiny si poté kulturní elity v podstatě zachovaly i po obnovení české státnosti v roce 1918. Byl to především Masaryk, který k udržení této kontinuity podstatně přispěl. Ale svou roli sehrály i polohradní společnosti jako například Čapkovi Pátečníci. Součástí kulturních elit byla ovšem též silná levicově orientovaná avantgarda, která svou vizí kultury jako prostředku k osvobození mas, „kdy všichni lidé budou básníky“, do jisté míry předznamenávala poválečný vývoj kultury jako jednoho ze sloupů socialistické společnosti.

Konec první republiky a nacistická okupace vrátily české kultuře její staré postavení záchranné kotvy identity ohroženého národa, jak tomu bylo na začátku obrození. Zatímco politici národ zjednodušeně vyjádřeno „opustili“: přijali proti vůli národa mnichovský diktát a odešli do emigrace, spisovatelé, básníci a umělci zůstali a převzali funkci udržovatelů národní existence. I v extrémních životních podmínkách koncentračních táborů pomáhala kultura uchovávat lidskou důstojnost a samu fyzickou existenci. „Kde byli Češi, tam byla kultura,“ formulovala svou koncentračnickou zkušenost jedna ravenbrucká vězenkyně.

V politickém systému socialismu bylo sice kultuře a kulturním dějinám vyhrazeno významné místo, bylo ale vymezeno bezvýhradnou službou socialismu podle právě aktuálních představ ideologie. Pro levicové idealisty, kterých po zkušenostech druhé světové války nebylo v české společnosti málo, emancipaci národní přirozeně přerostla a dovršila emancipace sociální. Ve své konkrétní podobě zde ovšem ideologie okupovala kulturu pro své politické cíle.

Nadšenými a horlivými uskutečňovateli této ideologické kolonizace kultury se ve své dogmatické fázi stala část nastupující inteligence narozená ve dvacátých letech. Spojovala ji generační zkušenost selhání demokracie v roce 1938. Mnichovskou zradou spojenců se propadli do hodnotového vakua, z něhož našli východisko v marxismu, a to přes literaturu, nikoli přes komunistickou stranu.

Naprosto přitom přehlédli odvrácenou stranu této kulturní politiky, která znamenala dlouholeté žalářování například představitelů takzvané katolické moderny. Na čas byli umlčeni i básníci a spisovatelé, kteří svým formátem přesahovali úzké zadání socialistické literatury jako Jakub Deml, Vladimír Holan, František Hrubín, a dokonce Jaroslav Seifert, který patřil k předválečné levici.

Z ideologické kolonizace se však začala kultura poměrně brzy vzpamatovávat s tím, jak tato marxistická generace začala sbírat vlastní zkušenosti s hlubokými rozpory mezi socialistickou teorií a praxí a zrála v reformní komunisty. Tento proces začal od konce padesátých let nabírat přes parciální zvraty na intenzitě a rozvinul se v jednu z nejproduktivnějších period české literatury, filmu, umění ve 20. století. Kulturní elity postupně vrůstaly do role svědomí socialistické společnosti.

Doprovázen byl tento proces intenzivním diskurzem o humanizaci marxismu a svou politickou vizi našel v ideji demokratického socialismu, dosud neuskutečněného. Oč tu šlo, zaznělo i na konferenci o Franzi Kafkovi v roce 1963: „Vytvořit v socialistickém životě všechny podmínky pro to, po čem touží, co k životu nezbytně potřebuje lidské srdce.“

Byla to samozřejmě situace stálého boje s konzervativními strukturami stranického aparátu, ale to teď není naše téma.

Zajímavé je, že reprezentanti generace reformních komunistů, tehdy čtyřicátníci, se ocitli v první bilanční fázi svých životů a leccos z dědictví první republiky, proti které v mládí bojovali, se jim najednou jevilo jako odkaz, na nějž může socialistická společnost navazovat. Jinak řečeno se pokusili spojit Marxe s Masarykem.

A tato generace reformních komunistů dala příležitost i generaci mé, takzvaných šestatřicátníků, se jmény jako Havel, Gruša, Hanzlík, Pištora, Kabeš. A řekla bych, že členem KSČ z nás nebyl nikdo.

Publikací Kosíkovy *Dialetiky konkrétního* a legendárním sjezdem Svazu spisovatelů v roce 1967 dosáhl tento už celospolečenský diskurz vedoucí k pražskému jaru svého vrcholu.

Jakkoli fascinující coby obrovský osvobozující proud bylo pražské jaro pro všechny, kteří ho prožili, je třeba kriticky dodat, že kulturní elity tehdy neodhadly vlastní možnosti a často

si osobovaly kompetence, které už neodpovídaly rozvinutému stavu české státnosti, i když struktury této státnosti byly hrubě nedemokratické.

Díky tomuto „zasahování“ do politiky začal stranický aparát zřejmě poprvé vnímat kulturní elity ne jako spojence, ale jako konkurenty v boji o moc. Ne ovšem o moc výkonnou nebo konkrétní moc politickou, nýbrž o moc jako právo na výklad světa. Jinak řečeno šlo o právo nastolit paradigma jako základní princip toho, co se ve společnosti děje, neboli boj o moc nad lidskými dušemi.

Toto právo si mocenské struktury KSČ samozřejmě nechtěly nechat vzít. Bylo to pro ně nové poznání, protože dosud se s kulturními elitami o tuto výkladovou moc dělily a kultura tuto realitu spoluvytvářela. Není vyloučeno, že stejné poznání se týkalo i tehdy ve Tváři publikujícího Václava Klause.

Služba politice, či obci?

O tentýž boj o právo na výklad světa, tedy nové paradigma, šlo i o dvacet let později v listopadu 1989. Nebojovalo se ale mezi občanskou opozicí (rodícím se Občanským fórem) a komunistickým režimem. Skutečný boj o výkladové právo, o moc nad lidskými dušemi, se začal odehrávat teprve o fázi později mezi disentem, kulturními elitami soustředěnými v politické opozici, a silami, které se začaly soustřeďovat kolem ekonoma Klause a vyústily v založení ODS.

Její jádro tvořili a dodnes tvoří – jako novum v historii českých politických elit – ekonomové, a to z generace, která po konci pražského jara stála na počátku svých kariér v situaci, kdy šlo o rozhodnutí mezi odchodem do opozice a přizpůsobením se novým poměrům.

Pro ekonomy byl ale tento tlak na přizpůsobení se podstatně

menší než třeba pro absolventy duchovědných oborů a umožňoval jim realizaci v ekonomické sféře bez identifikace s normalizačním režimem. Vedlo to u nich ke zvláštní formě odcizení přenesením vlastního hodnotového těžiště a orientace mimo hluboce frustrovanou českou společnost.

Svou novou hodnotovou orientaci našla řada z nich v ekonomickém neoliberalismu, který jim sliboval osvobození trhem coby organizačním principem všech funkcí společnosti zbaveným ideologických zátěží. Uniklo jim přitom, že ona spásná moc neviditelné ruky trhu jako hodnotového měřítka není ničím jiným než novou ideologií založenou na důsledné ekonomizaci života se všemi fatálními následky pro soudržnost lidských komunit.

Ani kultura neměla mít jinou funkci a význam než ty, které si v rámci trhu sama obhájí. Klaus ji několika šikovnými manévry stigmatizoval a demontoval usazením do levého rohu politického spektra a difamováním úvah o její společenské funkci coby komunismem nakaženém volání po státěm reglementované kultuře. K oslabení tradiční pozice kultury přispělo ale i několik nedorozumění uvnitř kulturní obce samotné.

Výsostné postavení svobody jako hlavního cíle politiky a práva vedlo k tomu, že svobodná kultura byla – po čtyřicetileté zkušenosti se zapřažením do služeb státu – zjednodušeně pochopena jako kultura osvobozená od jakékoli společenské funkce. Došlo tak k zásadní záměně mezi službou kultury politice a službou obci, *polis*. Protože političnost umění není vztahováním se k politice, ale už od dob antického dramatu vymezováním a reflektováním stavu obce, a to právě nezaměnitelnými estetickými prostředky.

Jen ve vztahu mezi etikou a estetikou, v proměně funkce estetické v etickou, ve vztahu mezi zvláštním a obecným se může realizovat společenská funkce umění, tedy jen nepřímo přes

estetickou funkci. Kde toto vztahování se ke světu chybí, stává se umění jen subjektivní záležitostí tvůrce.

Situace kultury (a kulturních elit) je u nás stále ještě neutěšená a dle mého soudu zde máme stále ještě přerušenu kontinuitu s její historií, tradicí a místem ve společnosti a s jejím významem pro ni.

V jaké společnosti ale vlastně žijeme? Co se děje s člověkem, který se stal ekonomickým kapitálem? Jakým právem se rozhodující mocí nad našimi životy stal finanční kapitál? Myslím, že to, co dnes musíme hledat a nalézt právě jako lidé kultury, je oáza utopie, v níž by bylo možné nalézt podněty pro změnu paradigmatu, jež je nutná k humanizaci našeho světa. Protože co je víc než hvězdné nebe nad námi a mravní zákon v nás?

Intelektuální a lidský rozměr 60. let našeho století aneb dnešní reflexe tehdejšího prožitku*

Václav Klaus

Předesílám, že jsem si téma a název tohoto textu nevymyslel a že se opravdu obávám jeho ambicióznosti, resp. ambicióznosti příslibu, který je v něm obsažen. Sám bych volil název skromnější. Každý autor, který toto téma a název přijme, si musí být vědom, že nemálo riskuje, protože není schopen, i kdyby se snažil sebevíce, napsat více než parciální text – což platí dvojnásob, je-li to psáno „z paměti“, tedy bez systematického vracení se k dobovým pramenům. Spíše se proto jedná o informaci o prožitku tehdejší doby, viděného s odstupem tří velmi rozdílných desetiletí. Jedná se vlastně o dnešní reflexi tehdejšího prožitku.

Hned v úvodu bych chtěl předeslat jednu důležitou věc. Pokusím se diskutovat léta šedesátá (o což jsem byl požádán), nikoli komunismus jako takový. Popisují-li relativní „pohyb“ šedesátých let oproti desetiletím před a po, neprovádím žádný absolutní soud komunismu. Absolutní odsudek komunismu je pro mne „před závorkou“. Říkám to zejména proto, že z mého

* Kapitola z knihy „Co daly naše země Evropě a lidstvu“, str. 94-107, Evropský literární klub, Praha 2000.

textu asi nebude tolik vyčnívat důraz na tragičnost komunistické éry jako takové.

Nejsem historik, a proto nemusím používat metodologii historika (je-li ostatně vůbec něco takového). Asi spíše – protože podvědomě – používám pohled, který je vlastní mé disciplíně, tedy ekonomii. Jde o záměrnou generalizaci, o hledání trendů a tendencí, o důraz na stylizovaného jedince, ale i na stylizovaně pojaté entity jako jsou generace, profesní skupiny, názorová seskupení. Nejde mi tudíž o výjimky, jednotlivosti, extrémy. Něco se tím jistě ztrácí, doufejme však, že se tím i něco získává.

Bez vracení se k pramenům, bez listování novinami či časopisy tehdejší doby, bez studia alternativní historické literatury se určitě leccos zapomene, ale já – snad trochu sebevědomě – vycházím z utilitární hypotézy, že to, co se eventuálně zapomnělo, nemohlo být až zas tak důležité.

V jistém slova smyslu jsme všichni – ať si to přejeme nebo nepřejeme – zajatci své vlastní zkušenosti a svého vlastního prožitku. S vědomím toho bychom neměli zapomínat, že to, co říkáme o minulosti, nemusí a konec konců ani nemůže být plně sdíleno ostatními. Neměli bychom zapomínat ani na to, že je velký omyl, když si některá generace myslí, že to, co ví, vědí i ostatní a že to, co zdědila, tady vždycky bylo.

Nikoli náhodou jsem použil slovo prožitek. Chci předeslat, že vím, že je prožitek jakékoli historické epochy výrazně ovlivněn generačně. Šedesátá léta jinak chápala generace, která prožila rok 48 dospělá, vyspělá, s hotovými názory na svět a která byla tím, co se v únoru 48 stalo, zděšená a zdrcená (nebo naopak nadšená), jinak je chápala generace, která v roce 48 rozum ještě „neměla“, která se nechala unést revoluční atmosférou tehdejší doby a která proto začala „budovat socialismus“ z vlastního přesvědčení (a socialistickému ideálu tehdy více méně uvěřila), a úplně jinak je chápala generace moje, to znamená ta, která

rok 48 ještě sama neprožila či neprožila „rozumově“, která léta padesátá vzala jako vnější realitu, do které se narodila, kterou sama neměla s čím srovnávat a kterou nemohla ovlivnit a která se teprve v šedesátých letech začala „rozkoukávat“ a tvořit si své vlastní názory.

Šedesátá léta byla charakterizována dvěma dominantními procesy, jedním domácím a jedním zahraničním: uvnitř české společnosti narůstalo masivní rozčarování z komunismu a ve světě naopak sílily postoje více méně opačné. Ve světě docházelo k revoluční změně životního stylu, který svou odlišností od tradičního, konzervativního chování a svým popřením některých „věčných“, v jistém smyslu pokorných postojů člověka vůči sobě samému, vůči lidské společnosti, vůči ostatním lidem, vůči přírodě nahrával levicovému, elitářskému, racionalistickému a konstruktivistickému (v každém případě málo zodpovědnému) pohledu na svět a který tím znamenal vědomé či nevědomé přitakávání „ismům“ socialismu a komunismu blízkým. Studentské revolty u nás a např. ve Francii (ale stejně tak i v Německu, Anglii, či Americe) byly o něčem zcela odlišném. My jsme usilovali o klasickou parlamentní demokracii a o vyzkoušenou tržní ekonomiku, oni tehdy chtěli pravý opak. (Vzpomínám-li na své působení na amerických univerzitách, když jsem v závěru šedesátých let prožil jeden semestr na Cornellské univerzitě, musím přiznat, že „reakcionářem“ jsem i tam byl tehdy já a revoltující Students for Democratic Society (SDS) byli – v naší terminologii – „progresivními levičáky“.)

Tyto dva paralelní, nicméně v lecčems vlastně protikladné procesy u nás vnímaly jednotlivé zúčastněné generace po svém, to znamená odlišně.

První generace (v roce 48 již více než dospělá) iluze o komunismu neměla a naše domácí reformní snahy šedesátých let za žádnou velkou slávu a průlom nepovažovala. Měla již své

předkomunistické zkušenosti. Na „morálně-kulturní“ revoluci šedesátých let (à la Beatles) se příliš nepodílela a považovala ji za jistou ztřeštěnost těch mladších. Řada příslušníků této generace se sice ve volnějších šedesátých letech ještě stačila „chytit“ a seberealizovat a v řadě věcí přinesla cenné hodnoty, ale alespoň v oblastech, kde jsem se pohyboval já (ve společensko-vědní sféře), nebyla skutečnými učiteli generace třetí (to znamená „mé“). K této absenci naší domácí kontinuity se ještě vrátím.

Dominantní roli v šedesátých letech hrála generace druhá, tedy ta, kterou dnes poněkud zjednodušeně nazýváme osmašedesátníky. Byla to generace mládežníků let padesátých, kterým v šedesátých letech bylo kolem čtyřicítky. Vyznačovali se – pro nás tehdy nepochopitelným – nedostatkem odstupu od padesátých let, na které nostalgicky vzpomínali (byli tehdy mladí). Tato levicově, v širším slova smyslu socialisticky, ale hlavně elitářsky a „pokrokářsky“ orientovaná generace nevěřila v kapitalismus, a protože se nemohla smířit s excesy komunismu, hledala všemožné třetí cesty. Základní prvky politické, sociální a hlavně ekonomické reformy tehdejší doby tato generace (a já jsem si vědom nebezpečí generalizací tohoto typu) vůbec nechápala jako pokorný návrat k dávno známým, tisíckrát vyzkoušeným praktikám lidské společnosti, ale jako objev, jako novátorství. Proto se u nás kdekdo považoval za „pupek světa“, za něco specifického, jinde neexistujícího, za obohacení „zbytku světa“.

Nic nového v tom samozřejmě nebylo. Zajímavé bylo snad jedině to, že tyto názory přicházely z reformující se komunistické země a proto byly – a to nejen u nás – považovány za odvážné a neotřelé. Bylo tomu částečně i proto, že si ideově popletený Západ chvílemi nebyl zcela jist, zda opravdu nejde o něco nového, ukazujícího i jemu cestu do budoucnosti (vzpomeňme si na tehdy oblíbené teorie konvergence společenských systémů).

Generace Šika (který však byl o trochu starší), Mlynáře, Procházky, A. J. Liehma, lidí kolem Literárních novin, Kulturní tvorby, Plamene, Hosta do domu (a řady dalších časopisů) se v této nové roli „odvážných světloňošů“ pohodlně uvelebila a v měkknoucím (a proto pro jednotlivce méně nebezpečném než v padesátých letech) komunismu celkem bez velkých problémů (které ale v individuálních případech a osudech ani trochu nepodceňuji) začala hrát roli velmi uznávaného antiestablishmentu, požívajícího všeobecnou vážnost doma a cestující se svými myšlenkami běžně na Západ. „Reformování“ socialismu či „revize“ marxismu se pro ně postupně staly businesssem s velmi dobře „prodejným“ zbožím. Socialismu se chtěla dodat ona známá lidská tvář a marxismus se měl vrátit zase k Marxovi – od údajných nánosů, které k němu byly za celé století jeho epigony přidány.

K tomu bych rád přidal dvě osobní vzpomínky. V roce 1967 svět někde oslavoval a někde jen připomínal 100 let od publikace Marxova Kapitálu a dokonce i slovatná Americká ekonomická asociace o tom uspořádala konferenci. Do vnitřních bulletinů Ekonomického ústavu ČSAV jsem přeložil projev Paula Samuelsona (tehdejšího ekonoma číslo jedna – běžně se říkalo, že existuje „The Age of Samuelson“), který v něm formuloval tezi, že „v oboru ekonomie byl Marx jen postrcardiáncem menšího významu“. Tento můj překlad byl nejen publikován (bulletiny měly několik set exemplářů), ale já jsem tuto větu s mladickou drzostí při každé možné i nemožné příležitosti k úžasu (občas i úleku) přítomných znovu a znovu nahlas opakoval. Musím zdůraznit, že to možné bylo, že to již tehdy nevedlo k žádnému osobnímu postihu.

Po invazi vojsk Varšavské smlouvy nastaly známé čistky a je třeba připomenout, že ze svých zaměstnání nejdříve odcházeli „vyloučení“ z KSČ, pak „vyškrtnutí“ z KSČ (ti jen někteří)

a nakonec někteří nestraníci. Vzpomínám si na hysterii tehdejší předsedkyně organizace KSČ v Ekonomickém ústavu ČSAV Růženy Vintrové (dnes běžně publikující na stránkách Hospodářských novin a Ekonomy), když zjistila, že už z ústavu vyhodili všechny „revizionisty“, tedy konec konců její kamarády-marxisty, kteří chtěli marxismus „pouze“ revidovat a vylepšit, zatímco antimarxista Klaus tam ještě zůstal! Musím podotknout, že už to pak moc dlouho netrvalo.

Pocit výlučnosti této reformátorské a revizionistické skupiny lidí (kterou trochu zjednodušeně zahrnuji pod jednu generaci) byl samozřejmě nelogicky a nepatříčně posílen brutálním ukončením našich šedesátých let okupací Československa vojsky Varšavské smlouvy. To jim dodalo další důvod k pocitu jisté heroičnosti, který si pak velmi cílevědomě a v podstatě velmi úspěšně celá následující sedmdesátá a osmdesátá léta pěstovali.

Daleko obtížněji se mi popisuje postoj generace studentské a poststudentské (tedy v podstatě těch, kteří se narodili ve čtyřicátých či padesátých letech). Tam už většinou nešlo o „mládežnickou“ generaci, která si své mladé zážitky „užívala“ na stavbách mládeže, ale o generaci, která objevila Beatles, rockovou hudbu, jazz, Semafor (a vůbec malá divadla), československou filmovou vlnu, Antonioniho i Godarda, americké beatníky, soudobou západní literaturu, ale i velké ruské spisovatele – oběti Stalinova Gulagu, abstraktní malbu, dlouhé vlasy, minisukně, texasky atd.

To se nemohlo neprojevit. Převládal pocit zřetelného pohybu vpřed, který vrcholil v roce 68, ale který byl patrný již od první poloviny šedesátých let. Tato generace si myslela, že je určitý vývoj vpřed možný, i když vůbec neměla jasno v tom, kam až by měl či mohl dospět. Nesmírně ji zasáhl srpen 68 – i když profesně a zaměstnanecky zasáhl více generaci starší. Mladí (mluvím o většinové situaci) sice neměli odkud a z jakých postů být

vyhazování, ale došlo u nich k až příliš rychlému vystřízlivění z mladických iluzí a k lehkovážnému normalizačnímu obratu k apolitičnosti a k příliš cynickým a vypočítavým životním postojům, tak vhodným pro následující léta sedmdesátá (a zároveň tato léta spoluvytvářejícím). Téměř okamžité zakládání organizací SSM to jen dosvědčovalo. Ale to už bylo spíše závdkem pro léta sedmdesátá než součástí let šedesátých.

Jak tehdy žili obyčejní lidé? Docházelo k rychlé výstavbě městských a příměstských panelákových sídlišť, k vyliďňování venkova a k přelivu venkova do měst. Spolu s tím docházelo k rychlému rozvoji zahrádek, chat a chalup, což byl pokus o pohybování se v místech „odkud na stát nebylo vidět“. Současně nastal nebývalý rozmach národního kutilství a výrazného uzavírání se dovnitř (do rodin, rodinných klanů, sousedských seskupení, atd.). To všechno velmi zesílilo v sedmdesátých letech. Materiálně se lidem žilo jistě lépe než v letech padesátých, i když krizové zabrzdění ekonomiky v roce 1962 (tzv. Goldmannův investiční cyklus) vývoj zkomplikovalo a bylo důvodem k Šikově ekonomické reformě a k jejímu nečekanému přijetí tehdejších, jinak velmi rigidním komunistickým vedením. Reforma byla příslibem, byla oživením atmosféry, byla motivací a tím byla i pohybem vpřed. (K samotné ekonomické reformě se ještě vrátím.)

Komunismus zřetelně změknu, občanské svobody viditelně narůstaly (cestování, úplně jiný začal být tisk, vznikaly nejrůznější spolky a organizace, postupy v zaměstnání začaly být snadnější – i já jsem se stal vůbec prvním kandidátem věd ve společenských vědách u nás, který nebyl členem KSČ, do čela různých institucí se ze dvou kandidátů dostal spíše už ten lepší, ne ten politicky silnější, atd.). Mohl-li bych to zobecnit, člověk kolem sebe začal mít více prostoru. To není srovnání s naším dneškem, ani se svobodnou společností kdekoli na světě. Je to

srovnání s padesátými a sedmdesátými lety. Jeden z mých přátel nedávno řekl, že šedesátá léta byla „lidsky hezká“.

Chtěl bych se vrátit k otázce domácí kontinuity, resp. diskontinuity. Nemohu s plnou zodpovědností mluvit za ostatní, ale zdá se mi, že se komunismu velmi úspěšně podařilo přetrhat kontinuitu – intelektuální, duchovní – s naší, tedy českou minulostí. Nevzpomínám si (do okamžiku setkání s literáty kolem časopisu *Tvář*), že bychom v diskusích s přáteli, kolegy, spolužáky někdy vědomě navazovali na české myšlení třicátých let, že bychom o tom debatovali v jakémkoli seskupení, ve kterém jsem se ocitl. V mé doméně, v oblasti ekonomie, jsme právě v této době objevili západní (tedy nemarxistickou) ekonomii a byli jsme jí plně unešeni. Nikdy jsme si ani nevzpomněli na naše domácí: Engliše (viz můj projev při udělení Englišovy ceny, který byl přetisknut v mé knize *Mezi minulostí a budoucností*, Nadace Universitas Masarykiana, Brno, 1996), Macka, Rašína. Naše domácí ekonomie první poloviny dvacátého století se nám zdála mířit úplně jiným směrem než světová poválečná mainstreamová ekonomie. To k jisté diskontinuitě našeho myšlení nepochybně přispívalo. Nechci sebevědomě tvrdit, že to bylo stejné i v jiných oblastech, ale moc odlišné to asi nebylo. Nedovedu si – a to už je odvážnější a poněkud provokativní tvrzení – představit, že by bylo možné ve vědní, scientistní oblasti navazovat např. na Masaryka (jinak než jako na politika a na osobnost).

Šedesátá léta byla ještě érou tradičních médií (naše rodina v té době a ještě dlouho potom televizi neměla), a proto se četlo. Úloha časopisů a knih byla díky tomu – oproti dnešku – nesmírná. Ty nám zprostředkovávaly kontakt se světem, ty dávaly prostor i pro vynořování se autorů a myšlenkových autorit domácích. Překlady světové literatury (a mimořádná role časopisu *Světová literatura*) znamenaly tehdy poměrně slušný

kontakt se světem. Myslím, že nás v této věci nejvíce ovlivnily dva myšlenkové zdroje – americká literatura (kolem generace beatníků) a francouzský existencialismus kolem Camuse a Sartra.

Nesmírně důležité se mi zdály časopisy, zejména Literární noviny, které v době nedominance televize, desítek rozhlasových stanic, faxů, mobilů a internetů vytvářely nikoli jednotné vidění světa, ale shodné referenční rámce, které ve světě následujících desetiletí už bohužel neexistují – v sedmdesátých a osmdesátých letech z důvodů posrpnové normalizace, v devadesátých letech z důvodů vpádu mediální disonance a diskrepance. (Předesílám, že to z mé strany není obava z plurality názorů, ze svobody a demokracie. Je to strach ze ztráty společných témat, ze ztráty stejně slyšených argumentů, tezí a protitezí.)

Pro spravedlnost musím zmínit ještě další literární a kulturní týdeníky a měsíčníky – jako byl Plamen, Host do domu, Kulturní tvorba, Sešity pro mladou literaturu, Reportér, Politika, Divadelní noviny, Filmové a televizní noviny – které velmi úspěšně spoluvytvářely dobu. Opakuji, dobu, ve které ještě šlo o čtení jako o dominantní komunikační prostředek.

Dva z tehdejších časopisů již na první pohled mířily jinam. Na straně jedné to byly Dějiny a současnost se svým mimořádně širokým záběrem do historie naší i zahraniční a do filosofie, sociologie a do dalších společenských věd. Přinášely neotřelé pohledy, které zásadně zpochybňovaly oficiální ideologii. Na straně druhé to byla Tvář kolem E. Mandlera a B. Doležala, kde jsem se také prvně setkal s V. Havlem. Oba tyto časopisy byly charakteristické zejména tím, že vystupovaly proti oficiální ideologii doby, kterou však už v žádném případě nebyl marxismus či komunismus starého vydání, ale nová reformní ideologie revidovaného marxismu a komunismu, která byla pokusem

o jakousi konvergenci kapitalismu a socialismu, o spojení plánu a trhu, o socialismus s lidskou tváří, o třetí cestu. Autoři Tváře i ĎaSu byli zcela zákonitě u protagonistů těchto názorů v daleko větší neoblíbě než u představitelů oficiální moci. Bylo to pro tehdejší dobu velmi typické a stejný problém měl i Klub mladých ekonomů (jehož jsem byl zakladatelem a „prezidentem“) a jeho kritika nové Šikovy ortodoxie.

Tím se dostávám k samotným reformám šedesátých let. Část z nich, resp. jedna jejich složka byla změnami spontánními, byla změnami všeobecného ovzduší, myšlenkové atmosféry, životních stylů, módy, kulturních trendů. Tuto složku reforem nikdo neorganizoval. Byli to předně Suchý a Šlitř, kteří způsobili to, že se místo budovatelských písni zpívalo „Na okně seděla kočka“ nebo „Pramínek vlasů“. Byla to malá divadla se zcela novým repertoárem (Divadlo na zábradlí, Fialkova pantomima, Zahradní slavnost Václava Havla a absurdní dramatika vůbec). Byly to rychle se rodící jazzové kluby a literární kavárny, byly to filmy Chytilové, Formana, Němce, Menzela, Jakubiska, Jireše, Passera (a dalších). Byly to knihy Škvoreckého, Kundery, Vaculíka, Lustiga, mladého Párala, Fukse (a mnoha dalších). Byla to slavná konference o Kafkovi (a E. Goldstücker). Byli to filosofové kolem Kosíka, Machovce a Svitáka – a desítky dalších jmen, jejichž nositelé by si zmínku určitě zasloužili také. Jsem přesvědčen o tom, že tyto „spontánní“, nikým neorganizované změny byly pro šedesátá léta rozhodující a že změny organizované, neboli formální institucionální reformy, byly spíše následkem, než vlastní příčinou změn „neorganizovaných“.

Nesporná změna společenské reality (přál bych si, aby to dnes nikdo nebagatelizoval) pak byla výsledkem jakéhosi zvláštního součtu či součinu těchto obou typů změn. Připomeňme i to, že formální změny ekonomické předbíhaly změny politické.

Poměrně silná skupina ekonomů (z generace, kterou jsem výše označil za „druhou“) začala s přípravou těchto změn již v první polovině šedesátých let. Nahrál jim k tomu zejména obrovský šok, kterým se stal nečekaný ekonomický pokles let 1962-63. Dnes je to už pozapomenutá událost, ale tehdy to byl vůbec první ekonomický pokles v komunistické zemi (mimo období válek či např. maďarských událostí roku 1956). Ekonomové – zejména Josef Goldmann – to nemilosrdně označili za krizi, za cyklický výkyv, za nevyhnutelnou chybu, plynoucí z logiky fungování centrálně plánované ekonomiky. Teď mi opravdu nejde o diskusi správnosti či nesprávnosti této teorie (a myslím si, že v přísné analýze neobstojí), ale o její společenské působení v určitém časovém kontextu a situaci. Zněla vědecky a výrazně otrásla zákonem o „plánovitém a proporčním rozvoji socialistické ekonomiky“, ve kterém cyklické zakolísání samozřejmě nemělo žádné místo. Dnes se zdá být téměř absurdní, že takový „zákon“ existoval (a byl vyučován ve škole), ale bylo tomu skutečně tak.

Reformní skupina ekonomů kolem O. Šika (připomeňme alespoň jména K. Kouba, Č. Kožušník, M. Komenda, M. Sokol, O. Turek) pochopila, že i za komunismu existují ekonomické zájmy a z nich plynoucí svébytné chování jednotlivých účastníků ekonomických vztahů, které se díky tomu rozcházejí s názory plánovačů. Tím vznikají problémy, disproporce a neefektivnosti. Zájmy je třeba „sladit“, a to nemůže udělat nikdo jiný než trh.

Zhruba z této argumentace vznikla myšlenka spojení plánu a trhu, resp. využití trhu jako mechanismu doplňujícího (a vylepšujícího) plán. Že by plán měl zmizet ze světa a že by měla vzniknout tržní ekonomika jako taková („bez adjektiv“), si tato skupina nemyslela a myslím si, že u většiny z nich to nebyl jen taktický názor. (Tím se ale nechci dotýkat toho, co si mohli někteří z nich myslet později.) Musím přiznat, že plán byl v jejich

konceptu nezbytný, protože tyto reformní návrhy předpokládaly – konec konců v souladu s tehdejšími koncepty demokratického či tržního socialismu v západní literatuře – zavést pouze velmi omezený trh. Trh se zdál být dobrý ve sféře zboží a služeb, nezdál se být dobrý ve sféře výrobních faktorů, tedy práce a kapitálu, což jsem si už tehdy jako jeden z mála troufal kritizovat. „Dělení“ trhu bylo velmi „socialistické“ – socialistům se vždy zdálo, že stačí výroba (produkce) a že lidé mohou podle svých představ určovat rozdělování (distribuci) vyrobeného, což je teze, která je v zásadním rozporu s ekonomickou vědou už od dob klasiků.

Takto omezený trh se zdál přijatelný (i když bez velkého nadšení) tehdejšímu komunistickému vedení A. Novotného a to vedlo k zahájení reformy k 1. 1. 1966. Pro pořádek je třeba říci, že samotný rok 1968 v ekonomické oblasti systémově nic převratného nepřinesl, pouze se oslabovalo řízení a plánování z centra a posilovala se reálná moc podnikové sféry. Srpen 68 toto všechno zastavil, a proto je nemožné spekulovat o dalším vývoji, o možném přerůstání původní reformní strategie v úplně jinou kvalitu. V samotném roce 1968 to bylo z řady úst – včetně mých – samozřejmě navrhováno.

Ekonomická reforma vznikala mimo tehdejší stranické orgány, ty ji potom „pouze“ posvětily. V politické oblasti tomu bylo jinak. V Akademii věd, na Ústavu státu a práva vznikl tým kolem Zd. Mlynáře, ale ten se pokoušel o ještě větší kvadraturu kruhu – hledal jak demokratizovat systém jedné strany, jak otevírat marxismus jiným pohledům (bez opuštění marxismu), jak obrodit socialismus, aby to ještě byl socialismus. Vzhledem k tématu se jednalo o přístup méně akademický a více stranický. Tím nechci říci, že neměl svůj význam. Do tohoto světa patřil i tým filosofů a sociologů kolem R. Richty a jeho „Civilizace na rozcestí“, která se pak – po srpnu 68 – stala zárodkem nové

oficiální, nereformní ortodoxie. Velmi blízko ní stáli futurologové M. Zemana i raní enviromentalisté, kteří se vzhledli ve Forresterovi (a pozdějších Limitech růstu a Římském klubu). Zde už bych však potřeboval více než jen vzpomínat. V každém případě to všechno bylo později zneužito posrpnovým normalizačním Husákovým režimem, který něco nového potřeboval, ale muselo to zůstat v technokratickém, racionalistickém světě, ne ve světě svobody, plurality, trhu, demokracie.

Nemám žádné mimořádné vzpomínky na česko-slovenské vztahy – kromě toho, že jsem si vzal za ženu Slovenku a že jsem díky tomu byl vícekrát na Slovensku, než bylo obvyklé. Česko-slovenský vztah se zdál pevný, ale rok 1968 znamenal významnou zkušenost. České země usilovaly o demokratizaci režimu, Slovensko hlavně o federalizaci dosavadního unitárního státu. Češi demokracii nezískali, Slováci federaci ano. (V jistém smyslu se to v devadesátých letech opakovalo.) Někteří z nás jsme si tento rozdíl uvědomovali, ale o čtvrt století pozdější rozpad Československa nám ani nepřišel na mysl. Viděno z dnešního pohledu, musím říci, že se tam řada náznaků tohoto typu objevovala. Vzpomínám na nezájem české strany vytvářet české republikové orgány, takže jistou dobu existovala vedle federální vlády jenom vláda slovenská, která neměla žádnou protiváhu na české straně. Češi federalizaci země nevzali nikdy příliš vážně, a proto byli po listopadu 89 tolik překvapeni.

Sousedy (dnes bych řekl višegrádské) jsme v Čechách a na Moravě nikdy moc vážně nebrali. To si přiznejme. Maďarsko bylo v geografickém smyslu vzdálenější (a dnes už sousedem není), maďarsky jsme v Čechách a na Moravě neuměli a ani maďarská „kontrarevoluce“ roku 1956 (jak se tomu tehdy oficiálně říkalo) nevedla k přenosu myšlenek z Maďarska k nám. Moc se nám nelíbil ani jistý cynismus „gulášového komunismu“ předváděného Kádárem. V „Česku“ byla buď švejkovina,

nebo přímočarý útok, nikoli rafinovaná chytristika. Polsko bylo naopak blíž, mluvilo slovansky (a proto více srozumitelně) a bylo lidsky trochu milejší. Řada lidí byla ovlivněna literaturou kolem polského „Pazderniku“ – jak společensko-vědní, tak románovou, učarovaly nám Wajdovy filmy, ale i polský jazz či výtvarné umění.

Pozorně jsme sledovali vývoj v SSSR – chvíle tání chruščovské éry, zjevení se Solženicyna, nástup Brežněva, ruské disidentství kolem Sacharova, potlačovanou literaturu stalinského období (prožívající u nás v šedesátých letech velkou popularitu – Babel, Bulgakov, raný Erenburg, Achmatovová, Mandelštam a jeho žena). Srpen 1968 u nás však znamenal ztotožnění této země a zla, naprosté přerušení jakýchkoli vztahů (zůstaly „vztahy“ sovětských vojsk s našimi příznivci okupace) i ztráta zájmu o to, co se tam děje na dlouhá léta – prakticky do Gorbačovovy perestrojky.

Srpen 68 byla děsivá, traumatizující věc. Průběh šedesátých let nebyl érou, ve které převažoval pocit frustrace. Docházelo k pohybu vpřed – duchovně i materiálně. Srpnová invaze do Československa znamenala naprostý konec a vznik pocitu zcela nového, který pak předznamenal následující dobu. Po srpnu nastalo něco jako smíření se s nevratností poměrů, což radikalizovalo jedny, ale vedlo k hledání způsobů jak nejlépe „přežít“ u druhých.

U někoho byl srpen 68 momentem zklamání. Zhroutil se mu jeho svět. Spousty lidí něco takového od Sovětského svazu nečekaly, spousty lidí se definitivně teprve tehdy přesvědčily o inherentní zločinnosti komunistického režimu či systému. Tomu jsme se někteří mohli jen pousmát, ale bylo tomu opravdu tak.

Pro někoho jiného to bylo potvrzení jeho dávno existujících názorů na ruskou říši a na komunistický totalitarismus.

Konečně pro některé jiné to byla opravdu internacionální pomoc proti kapitalismu, americkému imperialismu, německým revanšistům a jejich domácím pátým kolonám, které chtěly zlikvidovat socialismus.

Zavládla pasivita, přežívání, emigrace vnější (do zahraničí) či vnitřní (do chat a chalup, absurdně převracejících vztah pracovního týdne a víkendu, resp. význam obou těchto částí týdne), cynismus, faleš, předstírání, nedůvěra ve změnu a v cestu vpřed, ale to už by byl spíše text o dalším desetiletí.

Lidé se tehdy i dnes ptají, co by bylo bývalo bez srpna 68. Tato otázka je však umělá a nelze na ni odpovědět. Vzhledem k logice tehdejší mezinárodní situace srpen být musel, možná však mohl mít jinou podobu - s jinými dopady na naše životy a osudy i na následující léta. Ale nebylo tomu tak a proto o tom nebudu spekulovat.

Dopouštěl jsem se jistě spousty příliš odvážných generalizací, a proto leccos specifického vypadlo. Ale nevím, kolik toho skutečně zvláštního bylo - napadá mě, že se mi sem nevešla jedna z nejvýraznějších osobností této doby - Václav Černý. Ten vyčníval opravdu velmi vysoko. Marně hledám další srovnatelné příklady.

12. 10. 1999

Vydává Institut Václava Klause
Šárecká 29, 160 00 Praha 6
e-mail: office@institutvk.cz
www.institutvk.cz

IVK – Newsletter Institutu Václava Klause
Registrace MK ČR E 11024
Speciál Newsletteru
Datum vydání: 14. 11. 2022